

դամբարաններ իրը շինանիւթ եւ փշրը-
ւելով իրը «Աօլօզ», պատերու ու ճամբա-
ներու շինութեան մէջ զործածուած են
ցաւալիօրէն:

1955 թուականի Սեպտ. ղէպդերուն,
զերեզմանատան քարտուղարութեան սե-
նակը եւ պահապանին խրճիթը խուժա-
նին կողմէ հրկիզուած է:

Իսկ Փոքր Պալլըլլը 1960ական թուա-
կաններուն տեղի ունեցած կիսկատար
որմափակման ընթացքին պատմական տա-
պանաքարերը աւելի անազորոյն ջարդի
մը ենթարկուած են, այնպէս որ այսօր
հոն քանի մը դամբարաններ հազրւել կը
նշմարուին:

Բ) ՊԱԼԼԳԻԼ ԹԱՂՈՒԱԾ ՄԵԾ ԴԵՄԲԵՐ

Աւելի քան չորս դարու ընթացքին,
Գումդարուլի, Ենիդարուլի, Սամաթիոյ
եւ Նաւրդարուլի թաղերէն Պալլըլլը
թաղուած են բազմաթիւ կարեւոր ազգա-
յիններ, որոնց մէջ եկեղեցականներն
ու հանրային, մշակութային եւ պետա-
կան ղէմքերը նշանակելի տեղ մը կը զրա-
ւեն:

Ինչպէս որ նախապէս նշեցինք, Պալլըլլը
թաղուած ականաւոր Հայերու մասին ա-
ռաջին անգամ ընդարձակ ծանօթութիւն-
ներ կու տայ բազմերախտ Երեմիա Զէլէ-
պլին: Իր յիշածներուն զլիսաւորները նը-
շենք՝

1. Պոլսոյ Պատրիարք Յովհաննէս Ե-
պիսկոպոս (զերեզմանը անյայտ):

2. Քօթ Կարապետ Վրդ. Թիւաւանցի
(Երզնկայի գաւառէն, զերեզմանը ան-
յայտ. ըստ Գր. Վրդ. Դարանաղցի
1623ին վախճանած է)⁶:

3. Պոլսոյ Պատրիարք Կիրակոս Երե-
ւանցի (զերեզմանը անյայտ. ըստ Զամ-
հեանի՝ վախճանած է ժամտախտէ 1642-
ին)⁷:

4. Յովհաննէս Եպս. Ուռհայեցի (զե-
րեզմանը անյայտ):

5. Պօղոս Վրդ. Տիւրբեկցի (զերեզմանը
անյայտ. վախճանած է 1646էն ետք)⁸:

6. Կիլիկիոյ Կաթողիկոս Թորոս Սեբաս-
տացի (վախճանած է 29 Ապրիլ 1657ին):

7. Պոլսոյ Պատրիարք Ստեփանոս Մե-
ղրեցի (վախճանած է 1673ին)⁹:

Գր. Վրդ. Դարանաղցի, Քօթ Կարապետ
Վրդ. չն դատ կը յիշէ նաեւ Յովհ. Կաթո-
ղիկոսի աշակերտ Կամախեցի ճշնիկ Յա-
կոբ Վրդ. մը, որ 1615ին Պոլիս գալով Ս.
Գեորգ Եկեղեցին վախճանած եւ 15 Հոկտ.
1615ին, Պալլըլլը «ի նշանաւոր տեղոջ»,
այսինքն վերոյիշեալներուն քովը թաղ-
ուած է¹⁰:

Այժմ ժամանակադրական կարգով կը
յիշատակենք մեր կողմէ տապանադրերէն
քաղուած կարեւոր անձերը: Նախ կը ներ-
կայացնենք կղերականները:

1. Երանելի Կոմիտաս քահանայ Քեօ-
միւրճեան (1656-1707):

2. Յարութիւն Արք. Պալատեցի († 15
Դեկտ. 1752):

3. Նախեան Պատրիարքի աշակերտ Բար-
սեղ Վրդ. († 16 Յուլիս 1767):

4. Երուսաղէմի միաբան Հաճընցի Սար-
գիս Արք. († 1779, ժանտախտէ): Այս ե-
կեղեցականը չէ յիշուած Միկրտիչ Արք.
Աղաւառուի (1863-1941) «Միաբանք եւ
Այցեխով Հայ երուսաղէմի» թանկարժէք
երկասիրութեանը մէջ (Երուսաղէմ, 1929,
544 էջ):

5. Զաքարիա Պատրիարքի աշակերտ
Կարապետ Վրդ. († 25 Մայիս 1801):

6. Երեմիակի միաբան Սամուէլ Վրդ.
(† 16 Դեկտ. 1802):

7. Մոկացի Աւետիս Վրդ. (1773-1803,
ժանտախտի զոհ):

8. Զամաչքեան Յովհաննէս Պատրիար-
քի փոխանորդ եւ Պանտրմայի Առաջնորդ
Տիգրանակերտցի Կիրակոս Վր. (1764-

6. Ժամանակագրութիւն, Երուսաղէմ, 1915, էջ
362:

7. Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1786, Հտ.
Գ., էջ 623:

8. Ստամբուլի Պատմութիւն, Հտ. Ա., էջ 368:

9. Ըստ Զամհեանի վախճանած է 1674ին (Հտ.
Գ., էջ 715):

10. Ժամանակագրութիւն, էջ 336:

—1812) : Աչքառու Էրկայն ոտանաւոր տապանադիր մը ունի :

9. Տէր Մեսրոպ քահանայ Տէր Յարութիւնեան (1766—1826) :

10. Ակնցի Անդէաս Ծ. Վրդ. Նարինեան, ծանօթ Իլլուհնց զերդաստանէն (1795—1855) :

11. Կարապետ Եպս. Սերովբեան (1830—1882) :

12. Կէյլէցի Սիմէոն Արք. Սէֆէրեան (1826—1896) :

13. Մեսրոպ Արք. Սուքիասեան (1834—1907) : Թաղուած է փոքր Պալլէլը :

Իսկ աշխարհականներէն հետեւեալները արժանի կը նկատենք յիշատակութեան :

1. Ծաղկարար Մարկոս († 1676) :

2. Կեսարացի Յունան կամ Յովհաննէս Զէյէպի († 1678) :

3. Ծաղկարար Մարկոսի որդի Գարբէէլ Դպիր († 1712) : Կենթադրեմք՝ թէ այս անձը նոյնն է այն նշանաւոր մանրանկատարէ Գարբէէլ Դպիրին հետ, որուն սքանչելի զործերէն քանի մը հատը կը դառնուին Երուսաղէմ :

4. Ռափայէլ Զէյէպի († 1727) :

5. Յակոբ Զէյէպի († 1741) :

6. Խալուխճի պաշի մահտեսի Եսայի († 1751) :

7. Սիւստիօղլի Յարութիւն Դպիր († 1758) :

8. Տիրացու Գէորդ Կեսարեան († 11 Մայիս 1766) : Թաղուած է փոքր Պալլէլը : Դամբարանը 1960ի միջոցին քանդուած է :

9. Ղաֆէտար Տիրացու Պաղտատար Քէթիճիօղլու († 1770) :

10. Կէպէնլի (Կապանցի) Արքահայր († 1799) :

11. Սօֆճի Յովհաննէս Ամիրա Սինանեան († 25 Յունուար 1799) :

12. Էֆեբէրցի Յակոբ Խալֆայի որդի անուանի ճարտարապետ Պաղպան Խալֆա († 24 Ապրիլ 1811) :

13. Յովհաննէս Ամիրա Կիւլլապեան (Կեսարացի, † 22 Յուլիս 1823) :

14. Հայկաբան Խաչատուր Արիկեան (1820—1855) :

15. Արքունի Սրազործապետ (Խըլըճ—ճէպաշի) Սարգիս Աճճիան (1797—1862) :

16. Դոկտ. Ներսէս Մեղպուրեան (1842—1880) :

17. Միսաք Մեծարեց (1886—1908) :

18. Միհրան Արիկեան (1855—1938) :

19. Մանուէլ աղա Ինճիճեան, անցալ զարու առաջին քառորդէն. Թուականին կէսը միայն զրոյմուած է : Գլխուն կողմը կ'երեւար ուսական կայսրութեան զինանշանը եղող երկդուխ արծիւը : Իր հակայ զամբարանն ալ այժմ անհետացած է :

Նահատակ ըլլալով յիշենք նաեւ համալ (բեռնակի) Սարգիսը, որ մարտիրոսացած է 1682ին. եւ պատանի Խաչատուրը (1732—1744), որուն զամբարանը քանդուած կառուածութեան արուեստի հրաշալիք մըն էր : Փոքր Պալլէլը դանդաղ երկուքին ալ տապանաքարերը քանդուած են, ի շարս այլոց, 1960ի որմափակման առնէ :

Դոկտ. Վահրամ Թորգոմեան (1858—1942) Պալլէլը թաղուած անձանց միջեւ իր կողմէ կը յիշ¹⁾ արքունի բժիշկ Պօղոս Շաշեանը, Շնորհք Մկրտիչ Ամիրան, որուն տապանադիրը քանկցս հրատարակուած է, Նիկողայոս Զօրեանը († 30 Նոյ. 1859), Բրիտոստոսուր Ղազարոսեանը († 21 Յուլիս 1891) եւ Ղեւոնդ Ծ. Վրդ. Թուր—Սարգիսեանը, որուն առնուր չէ յիշած եւ Սոնցի ըլլալը նշած է, մինչդեռ մեր ռօթերուն մէջ Հաճնցի ըլլալը նշանակուած է : Ծնած է 1867ին եւ վրդ. ձեռնադրուած՝ 1894ին : Հոգեւոյս Գարեգին Պատրիարք Խաչատուրեան (1880—1961) մեղմէ տեղեկացած էր թաղման վայրը, հաւանաբար նպատակ ունենալով անոր վրայ ալ շիրմ մը կանգնել :

Մեր կողմէ աւելցնենք թէ՛ Պալլէլը թաղուած են նաեւ ԺԼ. զարու նշանաւոր մատենագիր Պաղտատար Դպիր (1683—1768), որդին Տէր Անտոնը (1720—1785),

11. Ստամբոլոյ Պատմութիւն, Հա. Ա., էջ 393 :

միւս որդին Արսէն Դպիրը (1715-1771) և վերջնոյս զաւակը՝ անուանի մանկավարժ և մշակութային գործիչ Մեսրոպ Վարժապետը կամ Դպիրը։ Վերջնոյս և հօրը զամբարանները, որոնք ձուռածէն էին, մինչեւ 1952 թուականը գոյութիւն ունէին այժմու Դոկտ. Զաքարի շիրմին շատ մօտը, այսինքն մայրուղիին աջակողմեան թաղամասին սկիզբը։ Սակայն, զժրախտաբար, 1952-1956 թուականներու միջեւ անոնք անորակիկ անխղճութեամբ քանդուեցան։ Եւ ցաւալին հոն է՝ որ բազմա-վաստակ Մեսրոպ Վարժապետի տապանագիրը դեռ քաղած էինք, բայց մահուան թուականը, որ է 1807, բարեբախտաբար մեր յիշողութեան մէջ վնասը։

Գ) ՀՆԱԳՈՅՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Այժմ կ'անցնինք մեր բուն նւթին՝ Պալըզլըյի Հայոց Գերեզմանատան հնագոյն արձանագրութիւններուն՝ որոնք Ժէ. դարու առաջին կէսէն են։

Առնցիմէ առաջինը կը պատկանի Տիւրիկեցի Պաղտասարի հարսին՝ Զարդարի, որ մեռած է 1618ին։ Տապանադրին տառերը կոշտ են, և երկաթադիր ու բոլորեղեր իրար խառնուած։ Արձանագրութիւնը հետեւեալն է։

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ
ՏԻՒՐԻԿՑԻ ՊԱ
ՂՏԱՍԱՐԻՆ Հ
ԱՐՍԻՆՆ ԶԱ
ՐԴԱՐԻՆ ԹՎԻՆ
ՌԿԷ

Երկրորդը 1624 թուակեր է և կը պատկանի Թէրզկպաշի Կուլարին (հաւանաբար թուրքերէն «կիւլէր» բառն է որ կը նշանակէ «սնդագող»)։ Առաջին տողի չորրորդ բառը անընթեռնելի է։ Քովը կայ նոյն թուականը կրող տապանաքար մը ևս, որուն առաջին տողը միայն ընթեռնելի է։ Երկաթադիր արձանագրութիւնը հետեւեալն է։

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆՍ
ՅՈՎԱՆԷՍԻ ՈՐԴԻ ԹԷՐԶԻ ՊԱ
(Շ)Ի ԿՈՒԼԱՐԻՆ ԹՎԻՆ ՌԿԷ

Երրորդը կը կրէ 1632 թուականը և կը պատկանի Փոքր Պալըզլը։ Տապանագիրը հետեւեալն է։

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՄԱՐՏԻՐՈՍԻՆ
ԿԻՆ ՍՈՒԼԹԱՆԻՆ ԹՎԻՆ
ՌԶԱ

Զորրորդը 1635 տարեթիւը կը կրէ և կը պատկանի Հայ Գրչութեան պատմութեանը ծանօթ Եւդոկիայի Տօներ Սարկաւոյի։ Այս անձը 1593 թուականին Սկիւտարի նորաչէն Ս. Կարապետ և Ս. Ստեփանոս եկեղեցին ընդօրինակած է Ալթիթառոյց մը՝ որ Կամացի (Տիւրիկի գիւղերէն) Սարգիսի կողմէ նուիրուած է յիշեալ եկեղեցիին¹²։

Մեծազանդուած տապանաքարը կիսովին հօդին մէջ մխրճուած էր։ Արձանագրութիւնը, որ կը կրէ խոշոր ու կոշտ տառեր. նախադէս հրատարակած ենք «Մարմարա» օրաթերթին մէջ։ Բնագիրը հետեւեալն է։

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՀԱՆԴՍԵՆՍ
ՏՕՆԱԹՑԻ ՏՕՆԵՐ
ՍԱՐԿԱՍԳԻՆ
ԹՎԻՆ ՌԶԴ

Հինդերորդը կը պատկանի Ժէ. դարու նշանաւոր աղագիտներէն Ամթեցի Խօճա Երեմիայի։

Նախ կ'ուզենք կարեւոր ճշտում մը կատարել։ Հանդ. Դոկտ. Վ. Թորոքմեան Երեմիա Ձէլէպիի Պոլսոյ Պատմութեան մէջ՝ այս անձը շփոթած է իր որդւոյն Մաղաքիա Ձէլէպիի հետ։ Արդարեւ մինչ Երեմիա Ձէլէպի վերջնոյս Հայոց 1098 թրւականին (1649ին) Պոլիս գալը կ'արձանագրէ¹³, Տօքթ. Վ. Թորոքմեան իր նօթերուն մէջ անոր հօրը սոյն թուին Պոլիս գալը կը նշէ¹⁴։ Եւ որովհետեւ այս պարագան կը հակասի Ամթեցի Երեմիայի տապանադրին թուականին հետ, որուն մէջ բացարձկ կերպով Հայոց ՌՂ. (1641)

12. Անդ, Հտ. Գ., էջ 270։

13. Անդ, Հտ. Ա., էջ 51։

14. Անդ, էջ 384։

թուականին մեռած ըլլալը արձանագրութեամբ է, թորդոմեան այս հակասութիւնը փարատելու համար ՌՂ-ին թուլ ջնջուած տառ մը տեսնել ուղած է¹⁵։ Մինչդեռ կրնանք վստահեցնել թէ այսպիսի պարտաւորութեան քանիցս մօտէն քննած ենք տապանաքարը։ Եթէ այսպիսի ջնջուած տառ մը դոյրութիւն ունենար, տեղը անշուշտ որ ահնեբեւ պիտի ըլլար, որովհետեւ տառերը խիստ խոշոր եւ խորունկ են։

Տոքթ. Վ. Թորդոմեան սխալ ըմբռնած է նաեւ Երեմիա Ձէլէպիի հետեւեալ տողերուն իմաստը։

«Զգաւմ եւ հինգ փութեկնին՝
գլխի հայոց սա վեր բարձակամ,
Բնաւին քիշեալ ջընջեցոյց՝
տէփքերիցն որ արժուական»։¹⁶

Երեմիա Ձէլէպի հոս քերէքճի տուր՝ քին Մաղաքիա Ձէլէպիի կողմէ (եւ ոչ թէ հօրը կողմէ) արքունի տոմարներէն ջընջուած ըլլալը կը յայտնէ։ Մինչդեռ թորդոմեան, քան եւ հինգ քերէքճիին, թիւդոմեան, քան եւ հինգ քերէքճիին, թիւդոմեան հաստատարուած քան եւ ապարտութեան դատապարտուած քան եւ ապարտութեան հայեր կարծած է, որոնք Ամիեցի հինգ հայեր կարծած է, որոնք Սմիթի Երեմիայի (փոխանակ իր որդւոյն) միջնորդութեամբը աղտոյ բարձակուած ըլլան։

Քերէքճի տուրքը Հայերը եւ Յոյները յօտարած էին վճարել պետութեան, որ պէտք է իրենցմէ ունէ մէկը որեւէ ատեն ձերբակալուելով Արքունի նաւարանը ջընջելու եւ թիւդարտութեան չդատապարտուի։

Հայոց կողմէ այս դոմարը կը վճարուէր վեց եկեղեցիներու մասնակցութեամբ։ Սակայն յետագային եկեղեցիներու միջեւ քիչ կամ շատ վճարելու անհամաձայնութիւններ ծագելով, Մաղաքիա մասնակցութիւններ ծագելով,

Ձէլէպի, 10 Օգոստ. 1650ին, ի սպառ ջնջել տուած է սոյն տուրքը¹⁸։

Տոքթ. Թորդոմեան կը շփոթէ նաեւ թուրքերէն «Մէլէֆ» (հրէշտակ) բառը «Մէլիֆ» (արքայ) բառին հետ, երբ մեծ եկարքոս Ահմէտ փաշայի տրուած «Մէլիֆ» անականը «Մէլիֆ»-ի կը վերածէ եւ թուրք փաշազի մէջ «Վալի» (կուսակալ) բացատրականը կ'աւելցնէ¹⁹։

Ներկայ տարւոյս սկիզբը Պոլսոյ մէջ հրատարակուել սկսած Meydan-Larousse հանրագիտարանը կ'ըսէ թէ նախապէս ան կը կրէր «Մալաֆ» (զէր) անականը, բայց յետոյ աստիճանի բարձրացում ունենալէ ետք «Մալաֆ»-ը վերածուած է «Մէլէֆ»-ի²⁰։ Մեր կարծիքով՝ աւելի հաւանական է որ Ահմէտ փաշայ առաջինի եւ բարեբարոյ անձնաւորութիւն մը ըլլալուն պատճառով հինէն ի վեր «Մէլէֆ» յորջորջուած ըլլայ։

Աւելորդ կը նկատենք Պօսա Երեմիայի եւ իր որդւոյն Մաղաքիա Ձէլէպիի մասին կենսագրական տեղեկութիւններ տալ, ներկայ տեղեկութիւններ չունենալով որ Տոքթ. Թորդոմեան իր ծանօթագրութիւններուն մէջ ըստ բառականի խօսած է անոնց մասին։ Կը զոհանաք միայն ներկայացնելով իր տապանաքերը։ Բաղմալմաստակ բանասէրին հրատարակած բնագրին մէջ²¹ ուղղելի են «խոչայ» եւ «Երեմիային» բառերը։

ԱՅՍ ԵՍԱՊ
ԱՆ ՀԱՆԳՍՏԵ
ԱՆ ԱՄԹԵՅԻ
ԽՈՃԱՅ ԵՐ
ԷՄԻԱՅԻՆ Ո
Ր ՓՈԽԵՅԱԻ
Ի ՔՐԻՍՏՈՍ
ԹՎԻՆ ՌՂ

Հոս, երբ մեր ներկայ գրութիւնը կ'աւարտենք, կ'ուզենք յայտնել թէ բաղմալմաստակ բանասէր հանգուցեալ Հ. Քերովրէ Վ. Զրաքեանի տարիներ առաջ կատարուած հին խոստում մըն է որ կը դործադրենք։

Գ. ԲԱՊՊՈՒՐՃԵԱՆ

15. Անդ, էջ 387։

16. Անդ, էջ 52։

17. Անդ, էջ 386։

18. ԵՐԵՄԻԱ ՁԵԼԵՊԻ, Օրագրութիւն, Երուսա-

ղէմ, 1939, էջ 18։

19. Ստամպոյլ Պատմութիւն, Հտ. Ա., էջ 384։

20. Պրակ 5, էջ 180։

21. Ստամպոյլ Պատմութիւն, Հտ. Ա., էջ 387։